

УДК 94(477) “1920/1930”

Валерій Нестеренко
Валерій Сторчовий

Релігійні громади Кам’янця-Подільського у 1920–1930-х рр.

Висвітлюється становище та діяльність релігійних громад Кам’янця-Подільського у період між двома світовими війнами (1920–1939 рр). Аналізуються основні напрями та методи атеїстичної політики більшовиків в Радянській Україні. Простежується еволюція дій радянської влади щодо Православної, Римо-Католицької та інших релігійних конфесій. У 20-ті рр. це були передовсім агітаційно-пропагандистські засоби, а у 30-ті рр. – винятково насильницькі. Значна увага приділена питанню наростання репресій тоталітарного режиму проти Церкви у 1930-ті рр. Наводяться конкретні факти щодо руйнування храмів, заборони діяльності релігійних громад. Робота написана передовсім на основі маловідомих неопублікованих архівних джерел.

Ключові слова: Православ’я, Римо-католицька Церква, релігія, церква, громада, християнство, репресії, атеїзм, священники, політика, етнос, костел, молитовні будинки, історичні пам’ятки

Valery Nesterenko, Valery Storchovy

Religious communities of Kamianets-Podilskyi in the 1920s–1930s

The situation and activity of the religious communities of Kamianets-Podilskyi between the two world wars (1920–1939) are highlighted. The main directions and methods of the atheistic policy of the Bolsheviks in Soviet Ukraine are analyzed. The evolution of the policy of Soviet administration towards the Orthodox, Roman Catholic and other religious denominations is traced. In the 1920s it was primarily propaganda, and in the 1930s mostly violence was used. Considerable attention is paid to the question of the increasing repression of the totalitarian regime against the Church in the 1930s. Specific facts about the destruction of the churches and the prohibition of religious communities are presented. The work was written primarily on the basis of little-known unpublished archival sources.

Keywords: Orthodoxy, Roman Catholic Church, religion, church, community, Christianity, repression, atheism, priests, politics, ethnos, roman catholic church, prayer houses, historical monuments

Для кращого розуміння релігійної ситуації на теренах Радянської України у міжвоєнний період потрібно не лише ретельно дослідити офіційні партійні документи чи розглянути загальні напрями тодішньої комуністичної політики, а й на конкретних фактах показати як вона проявилась в тому чи іншому місті УСРР. Тобто, макроісторичну інформацію слід доповнити краєзнавчими, мікроісторичними матеріалами. На прикладі окремого населеного пункту можна чітко простежити еволюцію радянської атеїстичної політики, показати її негативні наслідки для духовного життя вірян. У даній статті автори аналізують становище релігійних громад м. Кам'янець-Подільського від часу встановлення радянської влади у листопаді 1920 р. до початку Другої світової війни. Вибір саме міста над Смотричем для дослідження диктується його багатою історією. Упродовж століть тут діяли римо-католицькі, православні, греко-католицькі, вірменські, протестантські, єврейські громади. Кам'янець-Подільський фактично був на кордоні, на стику трьох цивілізацій: східноєвропейської, західноєвропейської та ісламської, його населення завжди було поліетнічним. Це зумовило, певною мірою, унікальність його історичної минувшини.

Ця тематика вже стала об'єктом наукового та краєзнавчого дослідження. Зокрема, цій проблематиці присвячені кілька наших науково-краєзнавчих попередніх праць [1; 2]. Проте, у цих та інших розвідках розглядаються передовсім загальні процеси діяльності Римо-католицької Церкви на Поділлі, у той же час православним чи протестантським спільнотам приділялось значно менше уваги. У даній статті ми ставимо собі за мету – на основі маловідомих архівних матеріалів висвітлити становище усіх релігійних громад м. Кам'янець-Подільського у міжвоєнний період. Для реалізації цієї мети слід виконати наступні завдання: охарактеризувати релігійну ситуацію у місті напередодні революції, проаналізувати політику радянської влади щодо священників та вірян, простежити процес закриття церков та заборону діяльності різних конгрегацій у середині 1930-х рр.

Станом на 1 січня 1909 р. у Кам'янці-Подільському проживало 46 290 мешканців. З них православних налічувалось 15 804, римо-католиків – 7 699, іудеїв – 22 429, лютеран – 312. Невелика кількість людей належала до інших віросповідань: старообрядців, мусульман та інших. У місті функціонувало 15 православних кам'яних церков, 5 римо-католицьких костелів, 28 кам'яних і 4 дерев'яних синагоги, одна кам'яна кірха [3, с. 3]. Також діяли Подільська духовна семінарія, чоловіче та жіноче духовні православні училища, кілька релігійних товариств та організацій. Домінуючу роль у міському громадському житті відіграло православ'я, хоча після революції 1905–1907 рр. певні права були надані й іншим громадам, зокрема римо-католикам. Щоправда, в період реакції напередодні світової війни більшість римо-католицьких товариств були заборонені, або перейшли на нелегальне становище.

Бурхливі революційні події 1917–1921 рр. суттєво позначились на релігійній ситуації у місті. Зменшилась кількість єврейських синагог, частина римо-католицьких священників виїхала до Польщі, де взяла активну участь у боротьбі за встановлення польської державності. В межах Православної Церкви на Поділлі розпочався рух за українізацію, вели перед в якому викладачі богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету та члени “Кирило-Мефодіївського братства”, очолювані колишнім прем'єр-міністром УНР В. Чехівським. Проти українізації Церкви виступала верхівка Подільської єпархії на чолі з єпископом Піменом. Негативно позначились на діяльності релігійних спільнот часті зміни влади у Кам'янці-Подільському.

Наприкінці листопада 1920 р. на теренах Подільської губернії утвердилась радянська влада. Уже з самого початку вона яскраво проявила свою атеїстичну сутність. Згідно радянського законодавства духовенство не мало жодних політичних прав. Священики як “паразитична група близька до експлуататорів” не мали права

займати жодних посад у державних та громадських установах. Церква була позбавлена права власності. Храми, костели, синагоги місцева влада націоналізувала. Віряни повинні були підписати з місцевою владою договір, у якому вони брали на себе обов'язок охороняти та ремонтувати церковну будівлю, в обмін на право “безплатного користування” [4, с. 426]. Це давало можливість місцевій владі будь-якої миті вилучити у громадян церковну будівлю, посилаючись на “неправильне її використання”.

Разом із тим у 1920-х рр. більшовики враховували значну релігійність населення Радянської України, тому для “відсталих верств робітництва” були юридично закріплені церковні свята: Різдво (його законодавчо визначено 25–26 грудня), Водохреща (6 січня), Великодні свята (два дні), Зелені свята, Спас [4, с. 274].

Велика увага місцевими радянськими функціонерами приділялась виконанню положень про відокремлення Церкви від школи. Наприкінці 1920 р. у Кам'янці-Подільському припинила діяльність Подільська православна семінарія, духовні православні училища. У міських школах було заборонено викладати Біблію та богословські дисципліни. На початку 1920-х рр. кількох вчителів польських та єврейських навчальних закладів було притягнуто до кримінальної та адміністративної відповідальності за порушення цих законів.

Під кінець 1920 р. у Кам'янці-Подільському ревкомом було закрито шість православних церков: Іоанно-Богословську, Різдвяно-Богородицьку, Трьохсвятительську, Миколаївську та Кирило-Мефодіївську, що діяли при навчальних закладах та Пантелеймонівську при в'язниці [5, арк. 5]. Їхнє майно було реквізовано чекістами, або передано до інших церков.

Міська влада у 1921–1922 рр. всіляко намагалась використати для своїх цілей конфлікт, між місцевим правлінням Російської православної Церкви на чолі з Піменом та Подільським архієпископом Української Автокефальної Православної Церкви І. Теодоровичем, котрі у своїх публічних виступах звинувачували один

одного. Так, у червні 1922 р. І. Теодорович на сторінках місцевої преси рішуче виступив проти Пімена, який називав УАПЦ “єретичною” організацією і запропонував провести у Казанському кафедральному соборі диспут, де б були обговорені такі питання: автокефалія, соборність, українізація [6]. Кожному з доповідачів планувалось надати по одній годині для висвітлення своєї позиції. Проте, останній відмовився від цієї публічної дискусії.

Розкол серед православних вірян Кам’янця-Подільського використовувався місцевою владою для дискредитації православ’я. Тодішній керівник Кам’янець-Подільської політпрофосвіти, відомий пролетарський письменник І. Дніпровський із задоволенням відзначав: “Для пролетаріату і русофільствующий Пімен і українізований архієпископ Іоанн є однакові вороги, з якими ми ведемо методичну боротьбу... Наша робота робиться за нас самими ворогами, які влаштували побоїще драконів в рясах” [7]. І у подальшому місцеві чекісти, а пізніше відділ ГПУ, робили все можливе, щоб і далі розколювати православні громади, через засланих туди своїх агентів.

У 1922 р. для послаблення позиції Церкви влада влаштувала кампанію збору коштовностей “на користь голодуючих Поволжя”. Спеціально створені трійки, до яких входили чекісти та працівники виконкомів, вилучали із церков, костелів, синагог дорогоцінні реліквії, ікони, біблійні книги. Тогочасна преса періодично писала про кількість зібраних церковних коштовностей [8]. Так, уже влітку з Александро-Невського храму було вилучено цінностей на вагу 4 фунта, 34 золотника сріблом, Казанського собору – 40 фунтів, 44 золотника тощо [9, арк. 17]. Постраждали й костели та єврейські синагоги.

Так, з Кафедрального Петропавлівського костелу було вилучено храмових предметів вартістю 24 фунти, 82 золотники, Вірменського – 24 фунти 82 золотники сріблом тощо [9, арк. 17]. Та цього, каральним органам, виявилось недостатньо. Було сфабриковано гучну кримінальну справу проти ксьондзів Кам’янця-

Подільського: А. Недзельського, Р. Шишки, В. Шиманського, В. Двожецького та кількох парафіян костелів. Їх було звинувачено у приховуванні церковних цінностей. Процес був публічним, проходив у міському Шевченківському театрі, тривав майже два місяці, його матеріали постійно друкувалися у місцевій пресі. Врешті-решт, ксьондзів присудили до найвищої міри покарання [10]. Згодом цей вирок скасували, але до того часу В. Шиманський помер, а через рік у вінницькій в'язниці відійшов настоятель Кафедрального костелу А. Недзельський.

У наступні роки, в період НЕП, відверто насильницькі дії щодо керівників релігійних громад міста не були частим явищем. На перший план у діяльності міської влади виходять агітаційні антирелігійні заходи. У школах, установах були створені гуртки товариства “Безвірник”, періодична преса вміщувала матеріали антирелігійного змісту на зразок “Червоні колядки”, “Червоні щедрівки”. Для населення в клубах та сельбудах організувалися лекції, на яких критикувалися основні положення християнства тощо.

У 1923 р. при Кам'янець-Подільському міськвиконкомі відбулась обов'язкова реєстрація всіх міських релігійних організацій. Всього було зареєстровано 15 громад: 9 “синодально-обновленських” (тих осередків Російської Православної Церкви, що пішли на співпрацю з радянською владою), 2 єврейських, по одній – автокефальній, католицькій, лютеранській, сектантській [10, арк. 240]. Оскільки частина спільнот не зареєструвалась, міська влада видала наказ священикам та громадам Троїцької православної церкви, Тринітарського, Домініканського, Вірменського костелів, щоб вони негайно “оформили реєстрацію за зразковим статутом” [10, арк. 240]. Поруч із тим влада збирала детальні відомості про членів напівлегальних протестантських організацій (як тоді писалось – “сектантів”).

У 1920-ті рр. міський відділ ГПУ робив все можливе, щоб підірвати авторитет християнства серед населення. З цією метою

провокувалися конфлікти між священиками різних конгрегацій. Особливу увагу влада приділяла організації подальших розколів в православних колах. Так, у 1920-ті рр. в Кам'янці-Подільському йшла непримиренна боротьба між прихильниками “тихонівської”, “обновленської”, “автокефальної”, “діяльно-христової” церков, БОПУПАЦ [11]. Суперечки та сутички між священиками різних православних організацій, взаємні претензії, до того ж посилювані агентами ГПУ, значною мірою підривали довіру людей до православ'я.

Проте, незважаючи на всі зусилля місцевої влади, авторитет Православної Церкви серед населення зруйнувати так швидко не вдалось. В жовтні 1928 р. у Кам'янець-Подільському окрузі налічувалось 384 зареєстрованих релігійних громад. З них – 170 синодальних “обновленських”, 67 старослав'янських “тихонівських”, 46 українських автокефальних, 31 римо-католицька, 57 єврейських, 2 лютеранські, 6 євангелістів-християн, 3 баптистів, 1 адвентистів Сьомого дня [11, арк.150–151].

Хоча в часи НЕП міська влада у своїй антирелігійній роботі застосовувала передовсім агітаційно-пропагандистські методи, час від часу влаштовувались окремі судові процеси проти священиків. Так, у жовтні 1924 р. в справі так званого “Антонівського чуда”, був засуджений до року ув'язнення колишній Кам'янецький єпископ УАПЦ М. Задвірняк та кілька парафіян автокефальних церков [12].

У 1927 р., начебто за контрреволюційну і шпигунську діяльність на користь Польщі, був заарештований настоятель Кафедрального костелу у Кам'янці-Подільському Ф. Любчинський, котрий за кілька років помер на Соловках.

Починаючи з 1929 р. радянська влада взяла відкритий курс на знищення християнства. Якщо до того часу використовувались здебільшого пропагандистські антирелігійні методи, то тепер вона перейшла до відкритого насильства. Цього року у справі “СВУ” був заарештований Кам'янецький єпископ УАПЦ С. Пивоваров

та ряд парафіян автокефальних церков, яких намагались залучити до справи так званої “Спільки визволення України”. У 1930 р. відбулись арешти серед римо-католицьких священників Поділля, проти яких ГПУ сфабрикувало великий судовий процес.

Міська рада відновлює характерну для політики “воєнного комунізму” практику закриття християнських храмів та їх використання під так звані “культурно-освітні установи” (клуби, хати-читальні, бібліотеки).

Першого червня 1932 р. постановою ВУЦВК було схвалено рішення про закриття у Кам’янці-Подільському Іоанно-Предтеченської, Свято-Троїцької церков та Українського собору [5, арк. 5]. У 1929 р. середньовічні Свято-Троїцький та Іоанно-Предтеченський храми увійшли до списку пам’яток культури, що склав спеціальний комітет при НКО УСРР і мали неабияку історичну цінність, хоч і вимагали ремонту [13, арк. 709]. Український собор, який до революції мав назву Казанський, був побудований у 1878 р. Він фактично символізував УАПЦ на Поділлі, адже тут неодноразово відправляли релігійні служби В. Липківський, М.Борецький, І. Теодорович, Й. Оксіюк та інші визначні діячі автокефального руху. Деякий час ці будівлі залишались порожніми, а у 1935 р. міська рада постановила їх знищити. Місцевий відділ НКВС планував використовувати будівельний матеріал знищеної Іоанно-Предтеченської церкви у будівництві нової в’язниці для репресованих кам’янчан [7, арк. 42].

Станом на 1 січня 1935 р. в Кам’янець-Подільському районі продовжувало діяти 89 діючих релігійних будівель (церков, костелів, синагог): 46 “обновленських”, 8 старослов’янських, 2 українських, 20 єврейських, 8 римо-католицьких, 4 баптистських та адвентистських, 1 лютеранська [5, арк. 10].

Напередодні широкомасштабної антирелігійної кампанії у червні 1935 р. керівники Вінницького обласного КП(б)У та облвиконкому надіслали до усіх районних виконкомів секретні директиви, в яких зобов’язали їх зібрати детальну інформацію

про наявність релігійних будівель в населених пунктах, чисельність релігійних громад, дані про сплачення податків та інші [14, арк. 20]. Тоді ж була розповсюджена постанова за підписом голови ВУЦВК Г. Петровського про те, що якщо будуть знайдені певні порушення в діяльності релігійної громади, церкву можуть вилучити на три місяці до часу нової реєстрації. Якщо за цей період заяви – взяти будівлю в користування на нових умовах до місцевої влади не надійде – райвиконкоми та міські ради можуть їх використовувати для громадських потреб [14, арк. 30].

Ця постанова фактично дала додатковий імпульс у справі закриття церков на Кам'яниччині. Для того щоб виправдати ці насильницькі дії, які не узгоджувались навіть з радянською конституцією, місцеві урядовці скликали пленуми сільрад, загальні збори вірян, де під тиском та шантажем “схвалювались” такі рішення. Наведемо кілька характерних прикладів.

29 листопада 1935 р. президія міської ради слухала питання про розірвання договору на користування кірхою по вул. Шевченка [15, арк. 86]. Було ухвалено рішення: “Зважаючи на те, що кірха не функціонує з 1934 р., релігійних обрядів не проводиться, група лютеран зараз остаточно розвалилась, залишилось лише 14 осіб, пастора немає, тому ухвалено кірху закрити і передати міському відділу фізкультури для влаштування тут спортивного залу” [15, арк. 86].

А 29 жовтня 1935 р. президія Кам'янець-Подільської міської ради ухвалила: “Зважаючи на те, що Кафедральний костюл більше року не функціонує, ніяких релігійних обрядів не виконується, що 349 виборців польської нацменшості клопочуть про закриття костюлу та використання його під культ просвітню установу президія міської ради ухвалює Кафедральний костюл закрити і передати його під музей” [14, арк. 98].

Часто священників змушували укладати договори із заготівельними компаніями, які потребували приміщення для зберігання зерна. Хоча скоріш за все, це були тільки приводи для того, щоб

вилучити церковні будівлі без опору людей. Так, 10 серпня 1935 р. було укладено “угоду” між дирекцією Довжоцького спиртзаводу та громадою Георгієвського храму на Польських фільварках, яку представляв священник С. Марунчак. Згідно цього документа, православна громада віддавала церкву під зерносховище на три місяці, після чого правління заводу зобов’язувалось повернути приміщення для вірян [16, арк. 10]. Аналогічну “угоду” було укладено директорією спиртзаводу із уповноваженою римо-католицької громади Домініканського костелу Р. Пекарською. У більшості таких випадків будівлі вірянам не повертали.

Факти свідчать, що часто місцеві органи влади проявляли власну ініціативу і навіть випереджали вказівки центральних органів влади. Так, уже в лютому 1935 р. Кам’янець-Подільська міська рада дала вказівку комунальному відділу розпочинати розбирання Александро-Невської церкви, на місці якої планувала збудувати театр [17]. І це при тому, що постанова ВУЦВК про її закриття була видана лише 3 вересня 1935 р.

Трагічною була доля священників та керівників релігійних громад Кам’яниччини. На початку 1935 р. тут проживало 65 за комуністичною термінологією “служителів релігійного культу”: 1 єпископ, 54 священників, 1 ксьондз, 1 пресвітер, 2 дяка [5, арк. 10]. Проте упродовж року 46 священників через закриття церков, адміністративний тиск, гоніння та інші причини виїхали за межі району, четверо померло, кілька відмовились від сану. У Кам’янці-Подільському залишився лише один діючий православний священник, а ксьондз Я. Бридіцький, котрий обслуговував час від часу чотири міських костели помер при нез’ясованих обставинах у 1936 р.

Ще раніше, 4 грудня 1935 р. постанова ЦВК УСРР підтверджувала закриття у Кам’янці-Подільському Домініканського, Тринітарського та Вірменського костелів [5, арк. 5].

Упродовж 1935 р. у Кам’янці-Подільському також були закриті Архірейська (Успенська), Петро-Павлівська церкви, 10 синагог. Не

діючі міські релігійні будівлі використовувались по-різному. У Кафедральному костелі згодом розмістився природничий відділ музею, у Вірменському – улаштовано майстерні шкільних меблів, у Тринітарському – склади військового гарнізону, у Домініканському – сховище для зерна. Синагоги перетворено в гуртожитки або шкільні будівлі. У Русько-фільварецькій Покровській церкві створили зерносховище, а Архієрейська церква перетворена у в'язницю [5, арк. 5–15].

Залякані комуністичним терором, Голодомором 1932–1933 рр. віряни не могли вже протестувати цим насильницьким діям, хоча в Тарасівці, Нагорянах, Островчанах деяких інших селах Кам'янецьчини миряни робили відчайдушні спроби (невдалі) відновити діяльність церков [5, арк. 11].

Загалом, влітку 1936 р. у Кам'янці-Подільському залишилось тільки дві православні громади (при Миколаївському та Георгіївському храмах), групи євангелістів-баптистів та адвентистів Сьомого дня, 4 єврейських синагоги [5, арк. 12].

В цих надзвичайно важких для християнства умовах частина колишніх православних вірян вступила до протестантських організацій. Так, у Кам'янці-Подільському, Довжку, Мукші Борішковецькій (зараз с. Кам'янка), Рихті, Заваллі та деяких інших селах району збільшилися громади адвентистів Сьомого дня та баптистів [5, арк. 12].

Через закриття сільських православних храмів чимало вірян приїздили до Кам'янця-Подільського на служби у Миколаївську та Георгіївську церкви, які на деякий час відновили свою діяльність [15, арк. 35].

Навіть в роки “великого терору” парафіяни колишніх костелів чинили пасивний опір кривавій системі. Так, 13 травня 1937 р. голова Кам'янець-Подільського окружного НКВС у секретній записці окружній владі відмічав, що використання двох закритих міських костелів під зерносховища дає можливість “націоналістичному активу” збурювати вірян. Тому пропонував створити в них культурно-освітні заклади [18, арк. 72].

У 1937–1938 рр. чимало священників Кам'янця-Подільського було репресовано. Серед них – колишній настоятель Александро-Невської церкви В. Левицький, єпископ В. Дахівський, ксьондз В. Двожецький, священник Миколаївської церкви Трембовецький та інші. У сталінські табори потрапили представники всіх православних номінацій Поділля: “обновленці”, “тихонівці”, “автокефалісти”, колишні активісти БОПУПАЦ, Діяльно-Христової церкви, які свого часу вели міжусобну безкомпромісну боротьбу.

Весною 1940 р. виконкому Кам'янець-Подільської області були надіслані справи про закриття у місті Георгіївської, Миколаївської церков та дерев'яного храму на Карвасарах, що знаходиться поблизу фортеці в каньйоні річки Смотров [18, арк. 38]. Після виконання цього рішення у Кам'янці-Подільському не залишилось жодної діючої християнської церкви.

Отже, на прикладі міста Кам'янця-Подільського можна стверджувати, що у антирелігійній політиці більшовиків, у досліджуваній період, можна виділити два етапи: 1) 20-ті рр. – влада прагнула подолати християнство переважно агітаційно-пропагандистськими методами; 2) 30-ті рр. – оскільки ці методи виявились малоефективними, відбувся перехід до широкомасштабних репресій щодо священників та вірян, який супроводжувався нищенням церков та арештами “служителів релігійного культу”. Але повністю подолати релігійні почуття людей не вдалось, про що свідчить процес відродження християнських церков та костелів на Поділлі під час Другої світової війни. Але це вже тема для іншого дослідження.

1. Нестеренко В. А. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій Кам'яниччини у 1930-ті роки // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне: матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф., 18 верес. 2008. Вінниця, 2008. С. 110–115.

2. Нестеренко В. А., Сторчовий В. М. Римо-католицька церква на Поділлі у 30-ті роки ХХ ст. // Історія релігій в Україні: наук. щорічн. Львів: Логос, 2011. Кн. 1. С. 520–528.

3. Обзор Подольской губернии за 1908 г. Каменец-Подольский, 1909. 163 с.
4. Порадник робітника освіти. Харків: Видання Українського бюро ЦК спілки робітників освіти, 1924. 508 с.
5. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Ф. 335. Оп. 1. Спр. 677.
6. Лист архієпископа Іонна до Пімена // Вісті Кам'янець-Подільського повітового комітету КП(б)У та повітвиконкому. 1922. 4 черв.
7. Дніпровський І. Від ненависті гинуть // Вісті Кам'янець-Подільського повітового комітету КП(б)У та повітвиконкому. 1922. 8 черв.
8. Церковні цінності для голодуючих // Вісті Кам'янець-Подільського повітового комітету КП(б)У та повітвиконкому. 1922. 28 трав.
9. Суд над ворогами голодних // Вісті Кам'янець-Подільського повітового комітету КП(б)У та повітвиконкому. 1922. 7 верес.
10. ДАХМО. Ф. 335. Оп. 1. Спр. 12.
11. Див. детальніше: До питання про українізацію Православної церкви на Поділлі у 1920-ті роки // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.: матеріали четвертого круглого столу. Кам'янець-Подільський, 2008. Т. 11. С. 335–347.
11. ДАХМО. Ф. 335. Оп. 1. Спр. 115.
12. Суд над Антонівським чудом // Червоний кордон. 1924. 14 верес.
13. ДАХМО. Ф. 335. Оп. 1. Спр. 130.
14. ДАХМО. Ф. 335. Оп. 1. Спр. 381.
15. ДАХМО. Ф. 335. Оп. 1. Спр. 564.
16. ДАХМО. Ф. 335. Оп. 1. Спр. 521.
17. Замість церкви – квітучий газон // Червоний кордон. 1935. 12 лют.
18. ДАХМО. Ф. 338. Оп. 1. Спр. 2.